

Հրանտ Ասատուր իր «Կ. Պոլսոյ Հայերն եւ իրենց պատրիարքները» անուան ընտիր աշխատութեանը մէջ ընդգործեալներէ յոյն Յիշատակարաններու առաջինը, զոր իրմէ առաջ 1884ին Կ. Բասմաշեան ծանօթացուցած էր արդեն¹, կ'ընդունի թէ հոն յիշուած Ս. Նիկողայոս եկեղեցին, Կ. Պոլսոյ Էստրնէ Գաբուի կողմը գտնուեալն ըլլալ², բայց կարծեմ թէ կը սխալի:

Իրաւ է թէ այդ Թաղին մէջ, Հայերն հին աստիճաններ ունեցած են այդ անուանով եկեղեցի մը, բայց նշանաւոր Բիւզանդագագէտ Գիւս. Պասպատի իր Βυζαντιναί μελεται (Կ. Պոլիս 1877) անուն հրատարակութեանը մէջ ուսումնասիրելով զայն կ'ըսէ՝ թէ «Σουλτανικων δ'αρχων 1475ին վերջերն, երբ Օսմանցիք Քաֆալի արշաւանքէն վերադարձան»³, որով յայտնի կ'ըլլայ թէ Նիկողայոս թիւ նշանական եկեղեցիէն բաւական վերջը կու գայ այն⁴:

Ըսա իս՝ Նիկողայոս թիւ յիշուած նշանական Ս. Նիկողայոս եկեղեցին Գուսպարուի մէջն էր, եւ հարկաւ 1474էն առաջ կառուցուած ըլլալու էր, Մայր եկեղեցիէն եւ Սամաթիայի Ս. Գեորգիէն ալ հին:

Նիկողայոս թիւ Նիկողայոս, մեր հին թիւ յիշուած ամենէն նշանաւորն եւ բերուած գրիչը, որ նշանաւոր էր բնակէր Ֆիլիպէ, եւ ուր 1466ին գրած է իր Օգուտ թղթովքովն⁵ ընդարձակ գործը, Կ. Պոլիս գալով, անշուշտ ուղից բազմաշայ տեղ մը բնակիլ եւ ըստ պսամ՝ ընտրեց Ս. Նիկողայոսի Թաղը, որ գրացի, Ս. Սարգիս եւ Ս. Ստուռածանին թաղերուն հետ, Ֆաթիհ Սուլթան Մեհմեթի տունը գտնուողը գրաւեց իր Սամաթիայէն ալ՝ Էստրնէ գաբուին ալ առաջ:

Կ. Պոլսոյ հին Հայ եկեղեցիներէն Ս. Նիկողայոսը Կ. Պոլսոյ Հայ ազգային պատմութեան մէջ անյիշատակ պիտի մնար յաւելու, եթէ Նիկողայոս թիւ յիշուած վերոյգրեալ այդ երկու Յիշատակարանները չըլլային. որչափ կարեւոր են անոնք եւ քանի մեծ երախտագիտութիւն կը

պարտինք անոնց հեղինակին, որ կ'երեւի թէ իր գրականական կեանքին ու թշկական ուսումնասիրութիւններուն համար աշխատութեան ամենէն յարմար վայրն ալ այդ Ս. Նիկողայոս եկեղեցին ընտրած էր, որպէս կարելի է մակարեմել իր թշկական ստուար աշխատութիւններուն, մանաւանդ՝ «Անգղիացի Անպատին»-ին Յիշատակագրութիւններէն:

Նիկողայոս թիւ յիշուած Ս. Նիկողայոս եկեղեցին Գուսպարուին ընդունելով, պարզ է յայտնել, որ Կ. Պոլսոյ մէջ հաստատուած առաջին Հայ ազգային տեղն ալ եւ հոն պիտի համարուի, եւ ի՞նչ թէ Էստրնէ գաբուի Ս. Նիկողայոս եկեղեցին՝ ինչպէս ընդունած է իմ հմուտ բարեկամ, բնասէր Հրանտ Ասատուր⁶:

Էստրնէ Գաբուի Ս. Նիկողայոս եկեղեցին, որ Թուականին ալ որ գոյութիւն ունեցած ըլլաւ, չէր կրնար յարմար յապարակի, որովհետեւ շատ փոքր էր, եւ Յզքը զայն մեծցուց, ընդարձակեց 1628 թուականին առաջ, ինչպէս կը պատմէ Գր. Դարանապի, այդ եկեղեցիի պատմութիւնը գրողը⁷ ստալս:

Չկարելիք ուսեր Նիկողայոս եկեղեցին գրեմսցեր էին, որ կէսն Ֆառակց էր եւ կէսն մեր հայոց ազգին ի հուշ հետ, որ մեր հանգստարանն էր՝ որ ուր որ գրնայար եւ գրայար անդ կու գաղարկայ: Եւ շատ ընդարձակեց եւ մեծացուցը, որ յառա՛ւ ի՞նչ ի՞նչ յառա՛ւ տեղն էր գրեմստունն եւ բուրաստանն եւ ֆառակց ունէր եւ տեղիք եւ բուրաստանը, որ մեր ազն վարձաւորը էին Նոյա, նա հանց յաղթութիւն եղեւ յառա՛ւոյ, որ մեր քան ընդայն շատ եղեւ:

Գրիգոր Դարանապիի պատմագրութիւնը 1595—1640 թուականներուն է գրուած, իսկ Կ. Պոլսոյ առաջին ապարանը, տեւած է 1567—1568:

Այսպէս ուրեմն պէտք է ըսենք, թէ Գուսպարուի Ս. Նիկողայոս եկեղեցին մէջը, կամ ըսելն էր, որ Կ. Պոլսոյ Հայ մամուլի կափարջին առաջին ելեւելը տեղի կ'ունենար. այդ այդ եկեղեցւոյն հոյանիին տակն էր, որ Նիկողայոս թիւ յիշուած հսկայ երկին պէս, անկէ 90 եւ աւելի տարիներ վերջը, Պոլսահայ մամուլին անգրանիկ երախտայիքը ծնունդ կ'առնուին, շնորհիւ Եւգրիմիքի Արգար գպրին, որ արդէն Պե-

¹ «Երեւոնաւոր» Կ. Պոլիս 1884, էջ 552—553:

² «Կ. Պոլսոյ Հայերն եւ իր պատմութիւնը» Գրիգ. Զ. Ասատուր, Յարբոյց Ս. Փրինչեան Նքը, Հիւսիսեանցի, տարի 1901, էջ 80:

³ «Բաւաթը», Կ. Բասմաշեանի, Պարիս, Մ. Հատուր 1899, էջ 49:

⁴ «Կերեւի թէ Զ. Ասատուր չէ տեսած Պասպատի գործն, ինչպէս նաեւ Ալիքոյ Սնոյի Յիշատակարանը:

⁵ «Հոյսիկ Արեւոյ», 1899, թիւ Արեւի, Յուլիս եւ Փետրեմբեր:

⁶ «Յարբոյց» Ս. Փրինչեան Հիւսիսեանցի, տարի 1901 էջ 80:

⁷ «Հոյսիկ Արեւոյ» 1911, էջ 13:

⁸ «Պատմ. Ս. Երեւոնաւոր», Ստուռածանուր Եպիֆ. Յ. Յովհաննէսեան, Երուսաղէմ 1890, Հատար Ա, էջ 306: «Ժողովրդական Յարբոյց», Կ. Պոլիս 1901: «Բաւաթը», Պարիս, Հատար Գ, 1901, էջ 149:

լալէ վերջ, քանդուած ոյնչացած ու անհետ
եղած է այսօր. որչափ փափաքելի էր որ Ս. Սար-
գիսին հետ Ս. Նիկողայսին տեղն ալ պրպտուէր,
գտնուէր, մաքրուէր իր աճիւններէն, եւ որո-
շուէր Յուշարձան-մատուոթիով մը. այդ Յու-
շարձանի պատերը պիտի զարդարուէին յան-
կարծ, գիտեմ, թերահայ մամուլի հին վաստա-
կաւորներու անմահ անուաներովը, պիտի պնու-
էին այն հայ գրագէտներու անմեռ յիշատակ-
ներովը. հայ Մատենադարանին Պանթէոնիկը
պիտի ըլլար այն, եւ ամենէն նուիրական ուխ-
տատեղին, մատուորական ամէն հայերու:

Ս. Նիկողայսն եկեղեցոյն մէջ վախճանած
է 1657 Ապրիլին, Կիլիկիոյ կաթողիկոս Թորոս
Սերաստացին. հոն կատարուած է նաեւ անոր
մեծահաղթէս յուղարկուողութիւնը, զոր Երեմիա
2էլէպի նկարագրած է իր տարեգրական
պատմութեան մէջ:

Երեմիա 2էլէպիի այդ նկարագրութիւնը
զետեղած եմ Գ. Գլուխի Ծանօթագրութիւն-
ներուս կարգը:

* * *

ՏՈՂ. 77. Էլլին Մոսկովի Ասիերն Կ. Պոլ-
սոյ Ռուս զեապանը, որ կ'երեւի թէ այսօրուան պէս
Երեմիայի ժամանակ ալ իր թեաւարկութիւնն եւ
ազգու միջամտութիւնը չէր խնայեր Կ. Պոլսոյ
Յոյն հասարակութեան վերաբերեալ գործերու
կարգադրութեանը, մինչ հայերը, խեղճ հայերը,
ընտել զուրկ էր գտնուէին ոճեւ պաշտպանու-
թենէ:

ՏՈՂ. 109 - 113. Այս տողերուն մէջ յի-
շուած արձանները, եգիպտական կրճող մը,
պղնձի եռարհիւս օճր այժմ գլուխը կուտրած.
եւ քարահիւս մահարձանն սիւնը, կը քնն-
ցարդ Աթէ յառնի կողմն Երասայրակին վրայ,
ուր 1526ին Սուլթան Սահմուտ կտորել տուաւ
ամբողջ Եգիպտոսները: 109րդ տողին եգիպտերթ
բառը՝ որ հայկազնեան բառարանին մէջ չկայ,
կը նշանակէ մէկ կտոր, միակտոր (եզ միակ,
փերթ՝ կտոր):

ՏՈՂ. 112. Լէօն Սօֆա, Լէօն Զ. Իմաս-
տաւէր մականուանեալն է սա, հայածին եւ
հայասէր, որ Բիւզանդական կայսր Եղած է
886—912. որդի էր Ասիւր Ա. Մակեդոնացի
(Արժուռնի) կայսերի:

1 Հայ խոյրիք Բիւզանդիոյի Զ. Յեր Սահակեան,
Անեան. 1906, Հատար Ա. էջ 225—246:

ՏՈՂ. 117. Մեծ ալաւօֆիա. Երեմի
համարաւոր եկեղեցին, եւ ֆաթիհէն ի վեր
այսօրուայ Ալաւօֆիա մզկիթն, որ իր բարձրա-
ւերձ յաղթ գմէթովն ու շքեղ ճարտարա-
պետութեամբը, Կ. Պոլսոյ ամենէն նշանաւոր
հուրմարնն է հետաքրքրական: Ելեւած է զայն՝
ինչպէս գիտեմք, Մեծն Յուստինոս կայսր՝
Քրիստոսի 532 թուականին: Մեր Ազգային
պատմութեան մէջ վաղուց նշանակուած է, թէ
այս եկեղեցոյն դուռներէն մին հին ժամանակ-
ներէն ի վեր կը կոչուէր Դուռն Հայոց, որուն
տեղը շատ գոտար է այսօր որոշել զն այդ դուռը
հաղիւթէ կ'արտասանուի այժմ հաղուարէպ-
օրէն, այն ալ այցելու եւ գիտցող հայերու
բերաններէ:

Հայոց Դուռնի պատճառ եղած է՝ իշխան
Վարդան Մամիկոնեան փոքր, որ երբ 572 թուա-
կանին Պարսից խոսրով արքային յաղթելէ վերջ
կ'ապաստանէր Կ. Պոլսի, Յուստինոս Բ. կայսրը
ի պատիւ անոր Ս. Սփիայի դուռներէն մին կը
մկրտէր հայ անուամբ, ինչպէս կը պատմէ
Ատողիկ.

Իսկ Վարդանայ առեալ զնախնիս իւր եւ զյւլ
զպալատն՝ փախտայ անկանի յաշխարհն Յունաց ի
թագաւորնէլ քաղաքն Կ. Պոլսի: Եւ երթեալ յա-
ղման լիւնը Յուստինոսի որ զուգըն Սփիայ շինեաց,
եւ հաղորդի ընդ նմա օրինաց, եւ յիւր անունն անուանէ
զուսպ դուռն ասոր Սփիայ, որ մինչեւ ցայսօր կոչի
դուռն Հայոց:

Այս հոյակապ եկեղեցին դարերու ըն-
թացքին մէջ զանազան նորոգութիւններ իրելէ
յետոյ, մեծապէս կը փնտուի սոսկալի երկրա-
շարժէ մը որ տեղի կ'ունենայ 990 թուին օգոս-
տոս սմի 15ին, հայադդի կայսր Վասիլ Բ. ի
օրով. եկեղեցոյն պատերը կը ճաթնախն, գե-
ղեցիկ գմէթը վերէն վար կ'ապտուի կը բա-
ցուի, ամբողջ շէնքը կը վտարուի:

Յոյն ճարտարապետներ անոր նորոգու-
թեանը կը ձեռնարկեն մեծ աշխատութիւնով,
բայց չեն յաջողիր գմէթի փնտուած մասը
օրագրել. եւ ահա Յրգատ մեծանուն հայ ճար-
տարապետը, այն՝ որ Բագրատունեաց իշխանու-
թեան ժամանակ Արգիւնայի եւ Անիի Մայր եկե-
ղեցիները շինած, անոնց կոծածեւ հակալ գմէթ-

1 «Պատմ. Ստեփանոս Լուսինյան ապ. Կ. Ա. Էս-
նապարտանի, Պարսի 1859, էջ 86 եւ «Չափած Պատմ.
Հայոց, Հատար Բ. էջ 287 եւ էջ 521—522 եւ «Եկեղեց.
Զօրի Բառնի Անիոյի», Զ. Լ. Խոյնեան, Անեան. 1804,
Հատար Ե, էջ 145:

ները կանգնած էր¹, վրայ կը հասնէ ու Յոյն-
րուն ընել չկրցածն ինքը կը յաջողէ ընել.
Ս. Սոփիայի գմբէթն ու պատերը կը վերանո-
րոգէ այնպիսի ճարտար արուեստով եւ հան-
ճարով, որ առջուրն աւելի գեղեցկաշէն ու
պայծառ կը ըլլայ այն, եւ կը տեսնէ ցայտը:

Ս. Սոփիայի մէջ էր՝ Քրիստոսի 589
Օգոստ. 15-ին Մորիկ Հայկազն զորապետը, Բիւ-
զանդիոյ կայսրն ու յաջորդը Տիրեբի, կը պա-
կուէր անոր կոստանդիանա աղէկան հետ: Հոն
էր՝ որ Լեւոն Ե. Հայկազն, Վասիլ Ա. Արծրունի,
Թովմանէս Չմէլիկ օծուած են կայսր Բիւզան-
դիոյ, առաջինը 813 Յուլիս 11-ին, Երկրորդը
867 Սեպտ. 28-ին, իսկ երրորդը՝ 969 Դեկտեմ-
բեր 29-ին²:

ՏՈՂ 209: Իրիցունը իստամպուլոյ:
Կ.Պոլսոյ Հայ քահանայներն ըսել կ'ուզէ³:

ՏՈՂ 265: Մեծ ոսկր մի ողնաշարի
Երեմիայի Նշանաւորած այս ոսկորն տեղ այժմ
կը տնտեսի երկու կտոր ոսկոր, որոնք խոշոր
ձուկի մը ողնայարի մասերն ըլլալ կը թուին:
Կ.Պոլսոյ Սարայ-Պուրնի կոչուած տեղը շէնքի մը
ծայրը կտրուած են, բայց Երեմիայի բաժն
մեծութիւնը չունին. ծովէն անցնողը կը տեսնէ
զանոնք:

Սարգիս Գագի Սարափ Թովմանէսեան իր
Կ.Պոլսոյ Ստորագրութիւն Չեռագիր երկին
մէջ կը յիշէ այս ոսկորներն, եւ այդ առթիւ ալ
Երեմիայի 265 եւ 266 ստորերը նշանութեամբ
մէջ կը բերէ հոն⁴:

ՏՕԼԹ. ՎԱՆԴԱՐ Յ. ԹՈՒԿԱՍՏԱՆ

¹ «Պատմ. Մեթոքսիոսի Առաջին» ապ. Կ. Վ. Լաւ-
նաբարեան: Պարտի 1859, էջ 174: Հմտ. եւ Զամբան
Բ. 875: Ուրեշնի Էրիսի, 96: Բաշմեզլի, 1856, էջ 314:

² «Ինքնակեր. հայ. խոյրերը» Հ. Սահական: «Զամբան»
Պատմ. Եւրոպ. Հատոր Բ.:

³ Ս. Սարգիս Գագի Թովմանէսեանը քաղերք միացնելով պեղեց
է Կարալ-Գիւրգուլ:

⁴ Այս տեղ կը վերաբնդէ Յարգ. Յողուածագիրը
Երեմիայի Չմէլիկի «Ստամպուլեան» (հրտ.
«Համգ. Անտ.» 1908-1909) հիմնադր ծանօթագրու-
թիւնները:

Միջինը այժմ լուսարանից միայն Ա. զուգոր-
մացած զետի ծանօթագրութիւնները մտադիր է լոյս
հանել ուրիշ աղբիւր առանձին: Բաղմալի էր որ երկուս
ընչանար այն: Ծննդիայի կարեւոր գործոյն լուսարա-
նութիւնն այնպէս հիմու անի մը կողմանէ. ինչպիսի
է Կոտ. Վ. Թորգոման, շատ փափաքել է լաւ իմաստ-
աւոր համար Ժ-Ժ կարող ընդհանրապէս հայ եւ մաս-
նաւորապէս Կ. Պոլսոյ կեանքն եւ պատմութիւնը, մասնա-
ւանդ որ Նեմիկիանի ծրարիցը անի ընդարձակ շրջան
մ'ունի իր մէջ, քան որ Թորգոման պարզ լուսարանութիւն
մը կը պահանջէր:

ՆՄԱՐԱԳՐ.

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԲԱՐԱՔԱՆԵՐԱՆ ԳԵՂԵՍՏՐԱՐԻՆԵՐ

(Ըրտնածիւ-Բիւնի)

69. Զի զոր աւերինակ խալամ մի է պարտիզը
— «Ինչպէս կանգնեալ, սոյնպէս եւ զիջել նոցա...»
Թ— զի Երեմիայի (Սիրար) էջ 187. Կոր Հայկազնեանը
«— «Ինչպէս է կանգնեալ, կը զրէ» «Իրտուրիւնէ առ
ի ահի կամ յաշարութեամբ հարկանել զայս տե-
սողաց» մեկնութեամբ (Ա. էջ 27): Կարողագրեալն
կազմութիւնը բառ ամենայնի նման է հոս «առ
ականէ, առ արինակէ, առ չորիչ, առութիւն-
ներու, Հայկազնեանի ընթերցումն բառ այսմ, զոր
կը կրկնէ նաեւ «խալամ» բառին տեղ (Ա. էջ 911)
սխալ է, զոր միացնելով ընթերցումն է ապագրին
համաձայն «— «Ինչպէս» բառաւորապէս կ'ըստ
է զրէն այն աստիճանի մոլորած է Հայկազնեանը որ
առանձին ձեացած «— «Ինչպէս» քին փորձած է
կցել եւ տեղեկել անպէշ բառ մը» «— «Ինչպէս»
Ա. էջ 911 «բժշկանքի իմաստն այստեղ «Ինչպէս»
որուն հետ տեղա յարաբերութեան մէջ է Ուլ. Կ. Ն.
Մեյն. ընթերցումածը «Ինչպէս» է, առեւ, մանուկոյն
էջ 619.

70. Գերագրական իմաստով «— «Ինչպէս» հա-
խաղի մասինը շուրջ գառական նկարագիր. Ժա-
մանակը սակայն մուծած է տեղիս տեղիս նման
խանգարումներ, որոնք ուղղուելու են խնամով.
Ուլ. Մեյն. Մեյն-Բիւնի Գ. համարին մէջ կը կար-
գանք «գիշերառն մասուցանէ յառաջ (Թովմանէս)»
ընդ ժողովարարն խառնել (Չ) իսկ ապ. Ի— «Ինչպէս»
եւ նշանաւորել... եւ շարքաւորել զ— «Ինչպէս»
«Ինչպէս» ինչպէս, էջ 47. Մասնաւորապէս թիւ 2
ձեռագիրը, որ ըստիւր նախադասութեանքէ
քաղուածով մըն է, հատուած իսկ յամայն զէպ-
եղծուած բառը կ'ընթերցանու զ— «Ինչպէս»
նորա, թիւ 17, ուստի «— «Ինչպէս» մասինը չկայ.
այս ընթերցումը թէ եւ ապագրին ընթերցումին
նման տարբեր է յուն. բնագրին՝ չաի ուս ձեռ-
քրուստէ: αὐτοῦ τὰ κατ'ὀφθαλμοῦ, այսու հանդերձ
համաձայն ըլլալով դասական հայերէնի՝ արժանի
է բնորոշութեան Այսպիսի է «նաեւ շուրջը Կ. Պոլսոյ
շուրջաց կին ամուսնութեան, եւ ոչ է կիսա մի-
ն— «Ինչպէս» անի նորա, Սերտ, Գլ. ԻԶ, 20 (էջ 99).
զոր Հայկազնեան Բառագիրը յն. համաձայն կարգով
կը հրամայէ. «Ա. է կիսա ամուսնութեան» որովհէտ ժողով-
արն անիս = չաի ուս է օտ. σταθρός πᾶς
ἄξιος ἐξαρστούς ψυχῆς, յաւերեանի համաձայն
մուծուած բառը յանդերձութիւն չէ. Սերտը մէջ
նը միայն «պակասի զլուրից քանի որ եւ ասանք
սմանք ր տեղիս տեղիս» (էջ 9), այլ նաեւ զիջել
ու բառեր, որոնք բացակայութեամբը մտազուրկ
կը ձեռն շատ տեղ իմաստները, զորոնք
պետք է անպատճառ յաւելուլ բնագրին մէջ
համաձայն միայն «որ լուրցանէ իբրեւ զեղիստ
լուրցան, եւ իբրեւ շարքալ յաւելուլ հնգոց, Գլ.
ԻԶ, 36 (էջ 92). այս համաձայնի նորագրիցը
յաւերեանի համաձայն կը կարգամ «— «Ինչպէս»
(σύνεστιν)... «Ինչպէս» (ἰσθδάνης)» «բարի շա-
ն»